

ОБМЕЖЕНІСТЬ КОНТИНУУМУ СЛОВОТВІРНИХ ЗНАЧЕНЬ ВІДСУБСТАНТИВНИХ ДІЄСЛІВ АСОЦІАТИВНО-МЕТАФОРИЧНОЇ МОТИВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кушлик О. П.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті встановлено континуум словотвірних значень відсубстантивних суфіксально-постфіксальних дієслів асоціативно-метафоричної мотивації; визначено інвентар словотвірних засобів для реалізації цього значення; з'ясовано залежність словотвірного потенціалу від предикатного статусу вершинного дієслова; простежено детермінованість предикатного статусу цього дієслова контекстом; окреслено фактори, які зумовлюють обмеженість творення девербативів.

Ключові слова: асоціативно-метафорична мотивація, відсубстантивне дієслово, словотвірна парадигма, вершинне дієслово, словотвірне значення, словотвірний формант, девербатив.

Кушлик О. П. Ограниченность континуума словообразовательных значений отсубстантивных глаголов ассоциативно-метафорической мотивации в украинском языке. В статье установлен континуум словообразовательных значений отсубстантивных суффиксально-постфиксальных глаголов ассоциативно-метафорической мотивации; определён инвентарь словообразовательных средств для реализации этого значения; выяснена зависимость словообразовательного потенциала от предикатного статуса вершинного глагола; прослежена детерминированность предикатного статуса этого глагола с помощью контекста; обозначены факторы, которые обуславливают ограниченность создания девербативов.

Ключевые слова: ассоциативно-метафорическое мотивация, отсубстантивный глагол, словообразовательная парадигма, вершинный глагол, словообразовательное значение, словообразовательный формант, девербатив.

Kushlyk O. P. The restriction of the continuum of word-building meanings of noun motivated verbs of associative metaphorical motivation in the Ukrainian language. In the article we establish the continuum of word-building meanings of noun motivated suffixal and postfixal verbs of associative metaphorical motivation; we define the inventory of word-building means for the realization of this meaning; we point out the dependence of word-building potential on the predicative status of the top verb; we trace determinism of the predicative status by the context; we outline the factors which cause the restriction of deverbatives formation.

Key words: associative metaphorical motivation, noun motivated verb, word-building paradigm, top verb, word-building meaning, word-building format, deverbative.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Основою центричний аспект дослідження словотвору як окремих напрям, опертий на мотивувальну основу, яка слугує типологізувальним чинником, набуває подальшого розвитку в українській дериватології. Зумовленість закладеного словотвірного потенціалу слів загальнокатегорійним значенням твірної основи, її структурою, семантикою, функційно-стилістичним навантаженням уможливорює процес планомірного вивчення низки питань, вичерпного розв'язання яких не забезпечував формантоцентричний аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В україністиці на основі аналізу структури й семантики словотвірної парадигми як комплексної системоутворювальної одиниці класифікації й опису матеріалу, адекватної основоцентричному напрямку вивчення дериваційних явищ, процесів, уже визначено словотвірний потенціал прикметників [7] та іменників [2; 3; 16]. Триває ретельне обстеження словотвірного

потенціалу дієслів. На сьогодні досліджено дериваційні можливості похідних вербативів, зокрема іменникового, прикметникового і звуконаслідувального походження [13], та деяких лексико-семантичних груп первинних дієслів, зокрема конкретної фізичної дії із семантикою створення об'єкта [9] чи його руйнування [19], руху [1]. Походження дієслів (похідність / непохідність), а також розгалуженість системи граматичних категорій та їхніх матеріальних виразників – граматичних форм – детермінують своєрідність принципів організації словотвірної парадигми. Серед усього це позначається на механізмі виокремлення вершини такої словотвірної парадигми. Для непохідних дієслів актуальним є лексико-семантичний критерій, оскільки він забезпечує здебільшого структурну та семантичну однотипність словотвірних парадигм. На противагу цьому похідні вербативи об'єднані в словотвірну парадигму на засадах спільності словотвірного значення та словотвірочного засобу (суфікса, префікса, конфікса, суфікса і постфікса, префікса, суфікса і постфікса), що дає підстави вершиною такої парадигми вважати словотвірний тип.

Одну з поширених систем похідних дієслів становлять відсубстантивні дієслова. Увагу у пропо-

© Кушлик О. П. Обмеженість континууму словотвірних значень відсубстантивних дієслів асоціативно-метафоричної мотивації в українській мові

нованій розвідці зосереджено на відсубстантивних дієсловах зі значенням дії (руху), процесу чи стану, зміст яких визначається асоціативно-метафоричною співвіднесеністю з предметом, названим мотивувальним іменником. Засадою асоціативно-метафоричного перенесення слугує асоціація, яка постає в уяві внаслідок різних відчуттів (зокрема зорових, слухових, нюхових, тактильних тощо) і з якою співвідноситься названа дія, процес чи стан. На думку Г. Кочерги, яка на основі когнітивно-ономасіологічного підходу кваліфікує такий вид співвіднесення як гештальтно-метафоричний, оскільки він опертий на гештальти – певні цілісні нерозчленовані структури свідомості, детерміновані зв'язками асоціацій з різними видами відчуттів, українські дієслова, мотивовані гештальтами, виявляють аналогію більшою мірою із зоровими відчуттями, а звідси цілісні фігури уподібнені із зоровими образами [11, 149].

Відсубстантивні дієслова зі словотвірною семантикою "виконувати дію (рухатися), позначати процес чи перебувати в стані, зміст яких визначається асоціативно-метафоричною співвіднесеністю з предметом, названим мотивувальним іменником" постають різними способами творення, від чого залежить кількісне наповнення словотвірного типу. Найбільш чисельним є словотвірний тип, у якому реалізатором дериваційного значення слугує суфікс **-и/-ї-** і постфікс **-ся** (суфіксально-постфіксальний спосіб творення), пор.: *вертенилися, в'юнися, зміїлися, гадючилися, клубочилися, комашилися, роїлися, пузирилися, кучмилися, макітрилися, їжачилися, їжитися, халабудилися, щетинилися* та ін.

Ця група дієслів особливо актуалізується в художньому мовленні, оскільки від влучності та оригінальності, семантичної наповненості та неповторності утвореного метафоричного номінування залежить ступінь експресивності, який сприяє встановленню контакту з читачем та реалізації комунікативної мети твору. Часте використання таких вербативів, а щобільше продукування їх дає підстави висновувати про особливу рису ідіолекту того чи того автора. Неперевершеним майстром українського слова, в авторській кузні якого часто створювались шедеври на кшталт *бульбашились, джерелилися, дротинилися, клоччялися, кукоблилися, тараканилися, склепилися, півнючилися, сокирилися, якорилися, цибулилися*, що становлять щедрий, оригінальний матеріал для ілюстрування авторських новотворів, є Микола Понеділок – епік, драматург, гуморист, сатирик, «людина великого серця, великий гуманіст і життєлюб» [10, 9]. Сила, гнучкість і лаконізм його дієслівних метафор вражає своєю оригінальністю та влучністю: вони постають ніжними, легкими, лагідними, коли автор передає тугу за далеким краєм, рідним селом, батьківською хатою, коли симпатизує тому чи тому герою (*Мені все любе-любє! І жаби, й цвіркуни, і птахи, і дим, що з хат угору в'юнються, і оця розпросторена й розспівана чиста блакить* (М. Понеділок)), і гострими, різкими, саркастичними, коли викриває хиби суспільства, розвінчує риси характеру негативних персонажів, висміює їхню недолугість і пихатість (*Вона не півнючиться, вона – не півень, а*

моя жона (М. Понеділок). Авторські неологізми Миколи Понеділка, а також і інші загальновідомі суфіксально-постфіксальні дієслова асоціативно-метафоричної мотивації зі значенням руху постали об'єктом нашої уваги.

Мета пропонованої розвідки – установити словотвірний потенціал відсубстантивних суфіксально-постфіксальних дієслів зі словотвірною семантикою «виконувати дію (рухатися), позначати процес чи перебувати в стані, зміст яких визначається асоціативно-метафоричною співвіднесеністю з предметом, названим мотивувальним іменником» та окреслити причини, які обмежують творення девербативів.

Виклад основного матеріалу. Тип дієслівних предикатів та особливості значенневих відтінків детерміновано предметом, який послуговував основою для асоціативно-метафоричного співвіднесення, а також відповідним контекстом, що зорієнтовує із реалізацією тієї чи тієї семантики слова.

Більшість аналізованих дієслів експлікують рух чи переміщення предмета в просторі, напр.: *зміїлися, в'юнися, комашилося, клубочилися, кушпелилися, коловоротилися, струмитися, джерелилися*. Загалом дієслова руху чи переміщення предмета в просторі формують периферійний підвид предикатів дії (предикати дії-локативності) як одного з найбільших за обсягом типів предикатних синтаксем [5, 116; 15, 59] з притаманними їм ознаками динамічності, фазовості, часової локалізованості та активної ролі суб'єкта. Проте названі диференційні ознаки є актуальними в разі прямого значення того чи того дієслівного предиката. За умови переносного вживання ступінь вияву ознак може знижуватися, послаблюватися аж до нейтралізації деяких з них або ж і до переходу з одного типу предикатів до іншого.

Співвіднесення аналізованих суфіксально-постфіксальних дієслів з назвами істот і неістот дозволяє об'єднати їх у дві групи: асоціативно пов'язані з назвами істот і асоціативно пов'язані з назвами неістот. Для створення дієслів першої групи, мотиваторами яких слугують назви істот, здебільшого тварин, визначальними параметрами є:

– фігури їхнього руху, пор.: *зміїтися, в'юнися*, напр.: *Дороги, асфальтом сковані, біжать та в'юнються уздовж і впоперек, догори й донизу...* (М. Понеділок);

– спосіб руху, пор.: *тарганитися*, напр.: *– Та на тих ста машинах, ти ж чула, як казали американці, тарганяться сюди чотириста солдатів ще й з двома полковниками* (М. Понеділок);

– швидкість чи інтенсивність руху, пор.: *комашилося*, напр.: *...он із заклопотаними обличчями комашатся-метушаться люди* (М. Понеділок).

Якщо дія, названа подібними дієсловами, стосується назв істот, зокрема осіб, то є всі підстави кваліфікувати такі дієслова як предикати дії, що виражають поступальний (*тарганитися*) або непоступальний (*комашитися*) рух, який поширений твердою поверхнею. Якщо ж дія переноситься на назви неістот, то очевидним є непряме значення, що зумовлює синкретизм категорійного статусу відповідних дієслів. До того ж нейтралізація одних

ознак спричиняє транспозицію до предикатів процесу, а нейтралізація кількох – до предикатів стану. Наприклад, дієслово *в'юнитися* поза контекстом кваліфікують як дієслівний предикат дії, зокрема дії-локативності [15, 65], який виражає поступальний спрямований рух звивистою, ламаною лінією. Для цього дієслова, як і для всіх предикатів дії (про це йшлося вище), характерні диференційні ознаки динамічності, фазовості, часової локалізованості та активної ролі суб'єкта, напр.: ...*У воді тремтливою зграйкою в'юнилися маленькі скумбрії* (Ю. Коваль). Деякі інші ознаки, притаманні *в'юнитися* в реченні *Жердина хлянула у воду, і струмок підхопив роздарту хустку, завертенив нею, і ось вона вже в'юниться під очеретами* (М. Понеділок). Дієслово передає динамічність, фазовість, локалізацію в певний момент мовлення. Проте, на противагу першому прикладові, дія відбувається мимовільно, неусвідомлено, тобто для її перебігу не потрібно зусиль суб'єкта. Такі предикати відносять або до периферії предикатів дії-локативності [15, 70], або вже і до предикатів процесу [12, 69].

За умови відсутності активного суб'єкта, а також вираженні постійної статичної ознаки, унаслідок чого певною мірою модифікується і фазовість позначуваного, з'являються всі підстави таке дієслово кваліфікувати як предикат стану, напр.: *Стежина в'юнилась понад ставом* (М. Понеділок).

Семантична диференціація асоціативно-метафоричних дієслів, мотивованих іменниками на позначення неістот, залежить від параметрів порівнюваної реальності чи способу її переміщення. Відповідно до цього аналізовані дієслова об'єднано в підгрупи на основі подібності:

– форми і напрямку руху, пор.: *клубочитися, кушпелитися*, напр.: *І отак, як той дим, клубочаться його думки* (М. Понеділок);

– способу руху повітрям, пор.: *роїтися*, напр.: *І тоді всяке роїться в голові моїй* (М. Понеділок);

– способу руху рідким середовищем, пор.: *джерелитися, ключитися, струмитися*, напр.: *Тут від хтозна-якого часу його [Степана] покревність ключилася, пускала парості і по всьому степові вростала міцно в землю* (М. Понеділок);

– механізму обертального руху, пор.: *коловоротитися, кружалитися, веретенитися*, напр.: – *Але хіба припам'ятати, як коловоротяться, сотаються думки..., і йому тяжко будь-що в голові затримати* (Зорепад, 79); *І нова хвиля думок, наче узлилася на нього [Степана], ще нав'язливіше кружляє-веретениться...* (М. Понеділок).

Категорійна кваліфікація цих дієслів знову ж таки залежить від контексту.

Дієслово *клубочитися* поза контекстом позначає рух вгору клубами (ВТССУМ, 547; СУМ, IV, 191). Зазвичай, цей вербатив поєднується з іменниками *дим, хмари* і постає предикатом процесу, напр.: *Чи то очі звикли до темряви, чи стає світліше, але вже краще видно очерети, і вода виблискує, і клубочаться в небі хмари* (В. Нестайко). Проте вживання його з іменником *думки, мрії* свідчить про нейтралізацію ознаки динамічності і експлікацію статичності, що характерно для предикатів стану, напр.:

І отак, як той дим, клубочаться його [хлопця] думки (М. Понеділок).

Дієслово коливального руху *роїтися*, передаючи первинну семантику невпорядкованого руху [17, 64] і сполучаючись найчастіше з іменниками на позначення комах (на кшталт бджіл чи комарів), належить до предикатів дії, напр.: *Квітнув сад, роїлися бджоли – мир і супокій* (Ю. Мушкетик). У поєднанні з іменниками *сніг, порох* тощо функціонує як предикат процесу, нівелюючи роль активного суб'єкта, напр.: *І буря затихала і наставала мертва тиша; вона дзвеніла обмерзлимими сніжинками, що роїлись, переливаючись самоцвітами...* (М. Аркас). З іменниками *думки, почуття* і т. ін. виражає вторинну, переносну семантику «з'являтися, виникати одне за одним» (ВТССУМ, 1273; СУМ, VIII, 873). У такому контексті знівельовано роль активного суб'єкта, а крім того, дієслово передає статичну ознаку, що уможлиблює його кваліфікувати як предикат стану, напр.: – *Не можу я без приговорювань. Не можу, серце, веселих вісток слати. Лише жалобні думки в моїй голові роються* (М. Понеділок).

Якщо для наведених вище дієслів первинність чи вторинність семантики, звідси і предикатна кваліфікація зумовлена контекстом, то дієслова *джерелитися, ключитися, струмитися* виражають тільки вторинну семантику. Утворені на базі асоціативно-метафоричного перенесення, вони зберігають усі диференційні ознаки предикатів процесу, пор.: *А найгірше жінки дозояють. Лайка аж джерелиться з їхніх уст* (М. Понеділок).

Вербативи *коловоротитися, кружалитися, веретенитися*, які постали на основі асоціації з механізмом обертального руху, теж експлікують лише вторинну семантику. Поєднання їх з іменниками *думки, почуття*, пасивна роль суб'єкта, статичність, своєрідна фазовість, що полягає в приблизній однаковості фаз [15, 81] й перебігу їх «ніби за інерцією, тобто без докладання сили» [20, 97], дають підстави вважати їх предикатами стану, напр.: *І нова хвиля думок, наче узлилася на нього [Степана], ще нав'язливіше кружляє-веретениться...* (М. Понеділок).

Належність дієслів до того чи того типу предикатів – дії, процесу чи стану, (семантично-синтаксичний чинник) – значною мірою визначає їхній словотвірний потенціал [14, 259]. Предикати дії, зазвичай, мають більші словотвірні можливості, ніж предикати процесу і предикати стану, що зумовлено передусім їхніми диференційними ознаками, які, своєю чергою, детермінують валентно-дериваційну рамку. Валентно-дериваційна рамка прогнозує можливий обсяг словотвірних значень. Таку тенденцію простежують у тому випадку, коли вершиною словотвірної парадигми постають дієслова у прямому значенні. Проте ситуація кардинально змінюється, якщо вершинні дієслова вжиті в переносному значенні або й взагалі є авторськими неологізмами. Зсув семантики, з одного боку, певна функційна настанова (зокрема експресивна) уживання чи творення того чи того слова, а звідси і нечастотність використання – з іншого, стримують перебіг словотвірних процесів (функційно-стилістичний чинник) [18, 138], які відбуваються з дієсловами у прямому значенні

чи загальноновживаними дієсловами, синонімічними до авторського неологізму. Крім того, на породжувальну здатність вершинного слова має вплив словотворчий засіб (словотвірний чинник). Загальновідомо, що «в міру ускладнення морфемної будови твірного слова вичерпуються його словотворчі потенції» [8, 37]. Комплекс цих внутрішньомовних чинників зумовлюють обмеженість наповнення словотвірної парадигми як показника дериваційної спроможності.

Найпереконливішим свідченням сказаного буде визначити словотвірний потенціал аналізованих дієслів, які залежно від контексту можуть належати до трьох типів. Таким, наприклад, постає дієслово *в'юнитися*.

Словотвірні парадигми вершинного дієслова *в'юнитися* як предиката дії, процесу чи стану сформовано лише з однієї – вербальної – зони. Континуум же словотвірних значень цієї зони дещо вирізняється в кожному з трьох випадків. Від *в'юнитися* як предиката дії, згідно з даними лексикографічних джерел, постає дериват лише зі словотвірним значенням «початок виконання дії» як різновидом темпоральних модифікацій. Виразником цієї семантики слугує префікс *за-*, пор.: *зав'юнитися*, нап.: *Він [Олізар] закричав і зав'юнився, але його вже прив'язували до приступки* (Вал. Шевчук). Проте в мовленні, що засвідчують відповідні приклад-ілюстрації, від *в'юнитися* може поставати також дієслово *пов'юнитися*, зі значенням нетривалого виконання дії. Експлікатором так званого делімітативного значення слугує префікса *по-* [6, 237], нап.: *Коник похропив, пов'юнився, похвицявся, разів три здивився і, звісно, завмер під умілою рукою бувалого наїзника* (Н. Дзюбенко). Зрідка дієслово *пов'юнитися* може виражати завершальний етап дії, нап.: *Шанці подібні на довжелезну гадюку, що пов'юнилася по землі* (А. Дрофан).

Дієслово *в'юнитися* як предикат процесу асоціативно-метафоричної мотивації продукує девербативи *зав'юнитися* і *пов'юнитися*, утворені теж за допомогою префіксів *за-* і *по-*, але з дещо іншою словотвірною семантикою. Дієслово *зав'юнитися* передає кілька значенневих відтінків, зокрема:

а) початкового етапу процесу (здебільшого в поєднанні з іменниками *цівка, струмок, струмочок, річка, стрічка тощо*), нап.: *...з-під чуба по вилицях зав'юнилися тоненькі струмочки поту* (В. Ладижець); *Тисячі струмків зав'юнилися з гір, з якоюсь веселою люттю кидались на залишки снігу, тягли в долину пісок, каміння, торішні пожовклі трави*. (В. Сичевський); *Ось вона [коробка] розлетілась і з неї зав'юнилась на пом'яту траву якась стрічка* (Є. Кравченко);

б) одноразового вияву процесу, нап.: *...через усе небо навхрест зав'юнилася блискавка, зашварготіла, ніби на вогонь плеснули водою...* (П. Гуріненко); *Дріт лопнув, з дзенькотом і свистом зав'юнився чорною гадюкою до другого стовпа* (Ю. Мокрієв);

в) досягнутого результативного процесу (здебільшого в поєднанні з іменниками *дим, димок тощо*), нап.: *Тоненький сизий димок зав'юнився над вежею* (В. Чемерис).

Утворене дієслово *пов'юнитися* здебільшого виражає загальнорезультативне значення, нап.: *Та ось у Сніжка по білій шубі на лані пов'юнилася червоноста ниточка* (А. Дрофань).

У девербативах, похідних від дієслова *в'юнитися* як предиката стану асоціативно-метафоричної мотивації, префікси *за-* і *по-* експлікують значення загальнорезультативного стану, проте дібраний фактичний матеріал дає змогу дещо диференціювати їхні семантичні відтінки. Перфективи з префіксом *за-* позначають більшою мірою результат стану, який знову повторюється після іншого попереднього стану, нап.: *З мосту дорога нагло роздвоїлась: одна круто повернула праворуч і зав'юнилась по під стінами замку, понад обривистим берегом – це починався битий шлях на Хотин...* (В. Малик); *Широкій, вибоїстий шлях кінчався – переходив у вузьку стежку, що зав'юнилась між камінних глиб та дрібних камінців вгору, на високий вершок скелі* (М. Михайлович). Така функція префікса сприяє зближенню результативного значеннєвого відтінка з делімітативним, який поодинокі можна простежити в деяких контекстах, нап.: *Врятувало нас те, що стежка раптом пірнула в куці, зав'юнилась між величезними (з хату) валунами, а потім роздвоїлась* (Б. Андрійченко). Деривати з префіксом *по-* називають результат стану, який поширений на певній відстані від описуваної реалії, нап.: *Там – стежечки пов'юнилися, поховалися за ветхими хатками, гай шумить свіжим листом* (Л. Куліш); *Ні, їх стежини, раз перехрестившись, мабуть, навіки пов'юнилися в інші сторони світу* (В. Канівець).

Значення інтенсивності надає вершинному дієслову *в'юнитися* (до того ж його різним предикатним типам) префікс *ви-*, утворюючи дериват *вив'юнитися*. Цей дериват не засвідчено у словниках, проте він часто вживається в мовленні. Правда, більш поширеною є форма імперфектива – *вив'юнюватися*, нап.: *А на голові прозорилась, вив'юнювалась, як рожевий туманець над квітучою яблункою, тонка, немов дим, шовкова шаль, перевита золотистими нитками й заправлена за срібний начільник...* (Р. Іванченко); *А щось не по його – знову пхенькав [Матвійко] і всім тілом вив'юнювався із бабиних пуг, якими було його закручено поверх пелюшок – бабиною крайкою* (Гр. Тютюнник); *А супроти баитанів розляглися посіви А між посівами вив'юнюється у сріблястій місячній імлі дорога – далека ж бо далека – аж до неба* (М. Понеділок); *Стежка пружкішає, вив'юнюється, і тут я помічаю, як Юрій Оліферович починає відриватися від мене* (М. Равлюк).

Словотвірна парадигма дієслова *роїтися* як предиката дії (руху) є двозонною. Її структурують субстантивна і вербальна зона. Субстантивну зону сформовано лише з деривата *роїння*, що виражає опрідметнену дію. Виразником цього транспозиційного значення слугує суфікс *-нн-*, нап.: *Таверна гула людям, як борть бджолами перед роїнням* (Р. Федорів). Іноді цей суфікс здатний розвивати вторинне значення – результату дії. Формальним показником реалізації такого значення слугує означення, яке безпосередньо стосується іменника *роїння* як

означуваного слова, напр.: *Так, ясна і тиха погода в цей день віщує гарний урожай поля і добре роїння бджіл* (Г. Кожоляно).

До вербальної зони належать деривати з чотирма модифікаційними словотвірними значеннями, зокрема «почати виконувати дію», «закінчити виконувати дію», «досягти загального результату», «виконувати дію в якій-небудь кількості», та трьома мутаційними словотвірними значеннями, серед усього: «вилітати роєм», «об'єднуватися в один рій», «утворювати рій».

Виразником семантичної позиції «почати виконувати дію» традиційно слугує префікс *за-*, пор.: *зароїтися*, напр.: *Городський сторож держав на вежі кілька пнів бджіл, котрі якраз тоді зароїлися* (А. Чайковський). Окрім основного модифікаційного значення, цей дериват експлікує переносне значення «заповнитися великою кількістю людей, що рухаються, метушаться і т. ін. // з'явитись у великій кількості» (ВТССУМ, 418; СУМ, III, 295), яке переводить це дієслово до предикатів процесу, напр.: *Світлиця зароїлася новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків* (М. Коцюбинський).

Темпоральне словотвірне значення «закінчити виконувати дію» реалізує девербатив *відроїтися*, утворений за допомогою префікса *від-*, напр.: *Усі льотні бджоли сім'ї, яка відроїлася, збираються до рою і посилюють його* (ВТССУМ, 179; СУМ, I, 632). Синтезує темпоральну семантику завершального етапу дії і результативності загальнорезультативне значення [14, 66], експлікатором якого в аналізованому вершинному дієслові слугує префікс *по-*, пор.: *пороїтися*.

Девербатив *нароїтися*, що постав за допомогою префікса *на-*, виражає достатній ступінь квантитативності («роїтися в якій-небудь кількості»), напр.: *Сини просять у Бога, щоб уродило жито, щоб напаслися коні і нароїлися бджоли* (В. Войтович).

Різні префікси експлікують і мутаційні зміни, зокрема:

1) словотвірне значення «вилітати роєм» – префікс *ви-*, пор.: *вироїтися*; до того ж у текстах переважає вживання форми недоконаного виду, напр.: *Зенон висмикнув з-під пня, на якому сидів, молоде соковите зело; зело гірчило в роті, від цього ще більше судомило від голоду всередині, чорні джмелі вируюлися з очей і розліталися поміж пришиклі хижі* (Р. Федорів);

2) словотвірне значення «об'єднуватися в один рій» – префікс *з-*, пор.: *зроїтися*, напр.: *...він [Яків] нібито вийде на садок, щось поговорить собі під ніс, оббіжить три рази довкруги одної яблуні, і всі рої, що того дня зроїлися, летять просто до нього* (У. Самчук);

3) словотвірне значення «утворюватися (про нові рої бджіл)» – префікс *роз-*, пор.: *розраїтися*, напр.: *Раз наймит піймав у садочку роїка, так з того одного розроїлось колодок з тридцять* (СУМ, VIII, 796).

Словотвірну парадигму дієслова *роїтися* як предиката процесу формують теж дві морфологічні зони – субстантивна і вербальна. Проте кількість семантичних позицій значно зменшується. До субстантивної зони, як і в попередньому випадку, належить дериват *роїння* з первинним словотвірним значенням

опредметненого процесу та вторинним значенням – результату цього процесу, пор.: *За роїнням сніжинок свинцево зблискує латка ще не замерзлого ставу* (Б. Гришук) і *Еля сперлася на них [двері] спиною і видихнула хмаринку пари у кристалеве роїння сніжинок* (С. Поваляєва). Вербальна ж зона має дещо видозмінений континуум семантичних позицій. Зокрема вона складається з дієслівних девербативів лише з двома модифікаційними значеннями: «початок процесу» (словотворчий префікс *за-*), напр.: *У повітрі зароїлися сніжини* (Л. Смілянський); «нетривалий вияв процесу» (словотворчий префікс *по-*), напр.: *Декотрі з них [сніжинок] близько кружили, ніби чогось шукаючи; пороїлися сліпо і втекли в швидких течях, мов послані до мети...* (В. Барка).

Двوزонною постає і словотвірна парадигма вершинного дієслова *роїтися* як предиката стану. Проте обсяг її ще більш обмежений. Субстантивну зону традиційно формує іменник із суфіксом *-ни-* на позначення опредметненого стану, напр.: *Голос його [Автора] веде виставу. Фінал – постріл за лапштунками, самогубство. Роїння думок та образів, пошук сенсу життя* (Лесь Танюк). Серед семантичних позицій вербальної зони виокремлюють девербативи з модифікаційними словотвірними значеннями: – «початок стану», пор.: *зароїтися* (словотворчий формант *за-*), напр.: *Гармаш помовчав, переварюючи почуте й намагаючись скласти в певній логічній послідовності думки, що зароїлися в голові* (А. Кокотюха);

– «достатня інтенсивність стану», пор.: *пороїтися* (словотворчий формант *по-*), напр.: *Вона [Марта] на його подивилася, і знов пороїлися думки – та вже не за те, як його [наймита] вбрати, а за його самого* (Марко Вовчок).

Мутаційне словотвірне значення «з'явитися, виникнути в чийсь голові» експлікують префікси *ви-* і *з-*, пор.: *вироїтися* і *зроїтися*, напр.: *Що там казати, в оцих розмовах і в Грековій голові вироїлася не одна думка...* (Ю. Мушкетик) і *При зазці про вчительку почуття тривоги за матір зроїлися знову* (М. Іщенко).

Словотвірні парадигми утворених на базі асоціативно-метафоричного перенесення дієслів *джерелитися*, *струмитися*, *тарганитися*, *коловоротитися*, *кружалитися*, *веретенитися*, які часто постають предикатами процесу чи стану та зрідка дії і серед яких значну кількість становлять авторські неологізми, є здебільшого нульовими або ж представлені поодинокими девербативами вербальної зони, не засвідченими в лексикографічних джерелах. Найбільш системно в мовленні реалізовано темпоральне словотвірне значення «початок процесу (стану чи дії)», виразником якого слугує префікс *за-*, пор.: *заджерелитися*, *заструмитися*, *заколоворотитися*, *заверетенитися*, *закомашитися*, напр.: *Мабуть, потяг до лицедійства в мені заджерелився не лише з фольклорно-звичаєвих степових начал, де, бувало, що не Різдо, що не Новий рік, що не Купала, що не весілля – то й вистава* (В. Бровченко); *Трійця відчув, що й самому заструмився піт на спині під курткою* (Брати Капранови); *Ніхто вислухувати їх не буде, бо весь навколишній світ заколоворотився від лячних*

поголовок, як від якогось диму-чадіння (М. Понеділок); *Випорснула з колючого, осклизлого бадилля комашня (ти ба, вже ж наче мусила й пропасти) і затовклася, завертенилася, заграла веселково в стовпах проміння, деручись усе вище й вище...* (Н. Околітенко); *Спінтілі боки й спини засовалися, закомашилися, захиталися, намагаючись увійти в загальний ритм, наче пародуючи якийсь гротескний танець* (Я. Дубинянська).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Словотвірний потенціал відсубстантивних суфіксально-постфіксальних дієслів зі словотвірною семантикою «виконувати дію (рухатися), позначати процес чи перебувати в стані, зміст яких визначається асоціативно-метафоричною співвіднесеністю з предметом, названим мотивувальним іменником» загалом детермінований низкою внутрішньомовних чинників, зокрема лексичних, словотвірних, морфологічних, семантико-синтаксичних, функційно-стилістичних. Лексичне значення вершинного дієслова та відповідне синтак-

сичне оточення (контекст) зумовлюють належність цього дієслова до певного типу предикатів. Більшу спроможність продукувати похідні одиниці традиційно виявляють предикати дії. Проте і за таких умов важливими є семантичні особливості цих предикатів дії. Асоціативно-метафорична мотивованість аналізованих предикатів дії (руху), а звідси і їх нечастотність уживання накладають певні обмеження на їхню словотвірну здатність. А в разі віднесення вершинного дієслова до предикатів стану чи процесу, зміна предикатного статусу якого відбулася знову ж таки внаслідок метафоричного перенесення (сукупно йдеться про дво- чи триступеневе перенесення), це обмеження зростає. Серед інших чинників, які стримують словотвірні потенції, є комбінованість словотворчого засобу, за допомогою якого постало вершине дієслова.

Перспективним в подальшому вважаємо дослідження словотвірної спроможності вершинних дієслів асоціативно-метафоричної мотивації на позначення процесу і стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамець Н. В. Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Адамець. – Івано-Франківськ, 2016. – 20 с.
2. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
3. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : [монографія] / З. О. Валюх. – К. ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Городенська К. Г. Аспектуальні характеристики дієслів руху, переміщення / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. праць]. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – С. 116–119.
6. Городенська К. Дієслово / Катерина Городенська // Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–297.
7. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
8. Грещук В. В. Теоретичні засади основоцентричної дериватології. / В. В. Грещук // В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. Нариси з основоцентричної дериватології; [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6–38.
9. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
10. Клиновий Ю. Зигзагом угору : [передмова] / Юрій Клиновий // Микола Понеділок. Рятуйте мою душу. – Дерзі-Ситі – Нью-Йорк : Свобода, 1973. – С. 7–23.
11. Кочерга Г. Реалізація гештальтно-метафоричного різновиду в контексті відіменниково-дієслівної деривації в українській мові / Галина Кочерга // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць / відп. ред. Г. Мартинова]. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 148–152.
12. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Василівна Кутня. – Львів, 2004. – 207 с.
13. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : [монографія] / О. П. Кушлик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.
14. Кушлик О. П. Типологія словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Оксана Павлівна Кушлик. – К., 2016. – 509 с.
15. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
16. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.
17. Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олена Григорівна Митрофанова. – Херсон, 2007. – 231 с.
18. Нелюба А. Стримувачі у словотвірних процесах української мови / Анатолій Нелюба // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – 2009. – Вип. 18. – С. 135–140.

19. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

20. Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.; отв. ред. О.Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.

СУМ – Словник української мови : В 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970 . – Т. I. – 799 с.; 1972. – Т. II. – 744 с.; 1973. – Т. III. – 840 с.; 1977. – Т. IV. – 927 с.